

DOKUMENTUM

ERHARD FILOZÓFIAI PROGRAMJAI*

WEISS JÁNOS

Erhard filozófusnak készült, számos filozófiai dolgozatot írt, és még több filozófiai beszélgetést folytatott, mégsem lehetünk biztosak benne, hogy volt-e valamilyen eredeti filozófiai mondanivalója. Mindenesetre a kortársak rendkívül elismerően nyilatkoztak erről az autodidakta, sokoldalú egyéniségről, akinek műveltsége azonban mindvégig hiányos maradt. Nemcsak a helyesírással, de a stílussal is sokat küszködött.¹ Filozófussá Erhard Reinhold tanítványaként és annak tanítványi-baráti körében vált. Erhard 1790/91 telén tartózkodott Jénában: „Reinhold a képzetalkotó képességről szóló elméletével rendkívüli vonzeret gyakorolt rám, és azt reméltem, hogy a vele való érintkezésben bővíülhetnek a filozófiai ismereteim, ezért úgy döntöttem, hogy az egész telet Jénában töltöm.”² Épp erre a téltre esett, hogy a reinholdi koncepció kritikai recepciója lendületbe jött. 1791. január 28-án Rehberg fontos recenziót jelentetett meg az *Allgemeine Litteratur-Zeitung*-ban. Ez a kritika az úgynevezett elementár-filozófiai programot vette célba, vagyis a

* A tanulmány az OTKA PS 044650 számú program keretében készült.

¹ „A stílus csak a gondolataimban létezett, de nem a tollamban; tulajdonképpen jól ismertem azokat a nyelvi készségeket, amelyekre szükség van a stílus fejlesztéséhez, de nem tudtam őket alkalmazni.” R. Varnhagen von Ense: *Denkwürdigkeiten des Philosophen und Arztes Johann Benjamin Erhard*, in der Cotta'schen Buchhandlung, 1830, 22. o.

² I. m. 31. o. — A folytatás pedig így szól: „Reinhold olyan szeretetteljes volt velem szemben, hogy az minden képzeletemet felülmúlta; az ő háza volt a legkedvesebb tartózkodási helyem.

filozófiának egyetlen végső alaptételre való visszavezetését.³ Erhard megírta a rehbergi kritika antikritikáját, és ezen keresztül maga is az elementár-filozófia hívévé szegődött. Ez a kritika (amely Reinhold egyik könyvében jelent meg, Reinhold saját lábjegyzeteivel) jól mutatja nemcsak Erhard filozófussá érését, hanem a Reinholdtól való teljes függését is. Alig egy évvel később (1792. június 18-án) Reinhold éppen Erhardnak számolt be arról, hogy megingott a hite abban, hogy a filozófiát egy végső fundamentumból kiindulva ki lehet fejteni. Erre a levélre Erhard július 30-án válaszol: „Érezte a problémákat, de a válságot nem tekintheti sajátjának, a kiutat még Reinholddal közösen próbálja megkeresni.”⁴ A Reinholdtól való végleges eltávolodás majd egy évvel később, Aenesidemus-Schulze könyvének hatására fog bekövetkezni.⁵ Ha megnézzük Erhard ebben az időben készült recenzióját, akkor azt mondhatjuk, hogy ebben az a leglényegesebb, amit elhallgat: mintha egy metarecenzióval állnánk szemben, amely egyfajta pretextusra épül. Erhard írása nem apológia (mint pl. a Rehberg-antirecenzió), egyszerre nyomon követi a szöveget, a filozófiai vita lehetőségeit értekezik, és végül ahhoz a megállapításhoz jut, hogy a lényeg úgyis az ész „gyakorlatozása”. Nem nehéz felismerni a pretextus mély rezignáltságát: Erhard felismeri, hogy az elementár-filozófia olyan súlyos problémákkal terhes, amelyeket nem lehet egyszerre

³ Reinhold, a kritikusok és a tanítványok sohasem tudatosították, hogy a két koncepciót határozott törésvonal választja el egymástól. Az elementár-filozófia programját Reinhold pusztán népszerűsítésnek szánta. Mivel egy nagyon markáns tézisre épült, könnyen bírálható volt.

⁴ E levél részletes elemzésére a dolgozat II. fejezetében fogok visszatérni.

⁵ Ez a könyv valószínűleg egy teljes generáció számára meghatározó élmény volt. Fichte a következő szavakkal kezdi a tudománytan első nyomtatott változatát: „Ezen értekezés szerzőjét az új szkeptikusok, főként Aenesidemus [...] meggyőzték arról [...], hogy a filozófia még a legélesemélyesebb férfiak legújabb fáradozása ellenére sem emelkedett az evidens tudomány rangjára.” Fichte: A tudománytan, avagy az úgynevezett filozófia fogalmáról. In Felkai Gábor: *Fichte*, Kossuth 1988, 185. o.

korrigálni.⁶ Ez az általános rezignáció alkotja Erhard különböző filozófiai programjainak alapját és forrását.

* * *

1794. április 25-én Erhard Zürichbe érkezik, hogy meghallgassa Fichte utolsó előtti előadását. Sajnos nem tudjuk pontosan, hogy ezen az előadáson miről volt szó. Geßner feljegyzései és a rendelkezésre álló utolsó előadás alapján azonban arra következtethetünk, hogy a gyakorlati filozófiáról (és ezen belül társadalmi-történeti kérdésekről) lehetett szó.⁷ De talán mindegy is, ha Baggesen következő beszámolóját akarjuk értelmezni: „Az éles elméj Fichte és a mély értelmű Erhard úgy repült egymásnak, mint két biliárdgolyó [...]. Nem csoda, hogy ferdén találták el egymást és szétrepültek. Nem ismerem még két, ennyire szembenálló, öntörvényű gondolkodót. Fichte analitikus, Erhard szintetikus koponya. Az előbbi egy filozófiai fanatikus, az utóbbi rendelkezik egyfajta filozófiai közönnyel. Az előbbi szigorúan szisztematikusan, az utóbbi rapszodikusán jár el. [...] Ezen a módon sem az egyikük, sem a másikuk nem fogja tudni megteremteni a tudományt; de Erhard mégis – véleményem szerint – hasznosabb lesz a maga átfogó zsenijével, mint Fichte a maga metszselmével.”⁸ Ez a beszámoló persze több szempontból is problematikus: egyrészt eltúlozza az összecsapás drámaiságát (a többi résztvevő nem is számol be róla, és Baggesen néhány hónappal később, visszatekintve formázta meg emlékeit), másrészt megkérdőjelezhet, hogy Erhard ebben az időben valóban a tudományos filozófia megalkotására törekedett volna. De hagyjuk egy pillanatra állva ezt a kérdést, és figyeljünk fel arra, hogy Baggesen mintha „leírná” Reinholdot: a filozófia tudománnyá tevését

⁶ Fichte a megrázkódtatást követően úgy gondolta, hogy a reinholdi programot más eszközökkel, de mégis csak meg kellene valósítani. Ez a korrekciós kísérlet vezet majd ahhoz, hogy az elementár-filozófiát tudománytanná fogja átalakítani. Erhard viszont Reinhold tanítványaként egy pillanatig sem gondolta, hogy a mesternél jobban tudná kidolgozni az elementár-filozófia programját.

⁷ Lásd Fichte: Zürichi előadások, *Magyar Filozófiai Szemle* 2004/3.

⁸ Baggesen levele Reinholdhoz, 1794. június 8-án. In: *Fichte im Gespräch*, 6,1. köt., Frommann-Holzboog Verlag, 1992 116. o.

olyan nyitott programként mutatja be, amelynek kidolgozását már a fiatalabbaktól kell várni. (Tartsunk egy gyors szemlét: Reinhold ekkor 36, Fichte 32, Erhard 28 éves.) Baggesen ebben az időben már közelebbi kapcsolatban állt Fichtével, a *Zürichi el adásokból* is többet meghallgatott, és szemmel láthatóan elfogadta azt a gondolatot, hogy Reinhold alapvető elképzeléseit valahogy másként kellene megvalósítani. Vagyis Baggesen Erhardot ugyan többre értékeli Fichténél, de mégis Fichte szemüvegén keresztül tekint rá. Erhardnak viszont az 1790-es évek első felében *több párhuzamos* filozófiai programja volt, és még nem döntötte el, hogy melyiket részesítse közülük előnyben.

I.

Erhard különös érdeklődést mutatott a gyakorlati filozófia kérdései iránt, és a legelső köztartozottak közé tartozott, akik ezen belül a társadalomfilozófiát elválasztották a moralitástól. Erhard nézetei mindkét területen a Reinholddal folytatott vitákban formálódtak.

(1) 1784 júliusában Reinhold a *Der Teutsche Merkur* című folyóiratban cikksorozatot indított a *felvilágosodás* fogalmának meghatározásáról.⁹ „Ki nem ismerné azt a kort, amikor a fogalmaink helyességére vonatkozóan még nem volt más mérce, mint az iskola-logika [...]. Abban az időben minden tévedésből az egészséges logika hiányára következtek [...]. Micsoda hatalmas köszönetet érdemeltek volna az iskola-emberek [...], ha nem felejtették volna el, vagy ha tudták volna, hogy a logikával [...] még nincs minden elintézve.”¹⁰ Ez egy olyan elit-filozófia volt, amely nem számolt a társadalmat alkotó tömegekkel és azok életével. Felvilágosodásnak egy olyan filozófiai koncepciót nevezhetünk, amely nem egyszerűen a tapasztalatot, hanem a tömegek életére vonatkozó tapasztalatot próbálja figyelembe venni. (Széles körű tapasztalatok alatt Reinhold egyrészt azt érti, hogy egyetlen társadalmi réteget sem szabad

⁹ A Johann Friedrich Zöllner kijelentése nyomán kirobbanó felvilágosodás-vita igazából csak 1784 szénfogúttára indulni, Mendelssohn, majd Kant hozzászólásával.

¹⁰ Reinhold: Gedanken über Aufklärung, *Der Teutsche Merkur*, 1784. július, 3. o.

kizárni, másrészt ebből az következik, hogy maga a tapasztalat fogalma is „közönségesebbé” válik.) „Nekem úgy tünik, hogy a felvilágosítás nem más, mint az ész-képes lényeket valóban ésszerűvé tenni. Az ezt a célt szolgáló intézmények és eszközök együttesét nevezzük felvilágosodásnak a szó legtágabb értelmében.”¹¹ Ezek az elképzelések azért lehettek a későbbiek számára olyan termékenyek, mert a felvilágosodást azonosították a forradalommal.¹² Erhard a Reinholddal való találkozást követően kétségtelenül áttanulmányozta a mesternek a felvilágosodásra vonatkozó tanítását; és valószínűleg a leginkább a Reinhold által emlegetett széles körű és közönséges tapasztalatok problematikusságán akadt fenn. Erhard ezeket a tapasztalatokat úgy próbálta egyértelművé tenni, hogy egyszerre az emberi jogokkal helyettesítette őket. „Azokat a jogokat, amelyeket egyetlen alkotmány sem korlátozhat, emberi jogoknak nevezzük.”¹³ A felvilágosodás és a forradalom az emberi jogok felismerését és kikövetelését jelenti; ennyiben mondhatjuk, hogy minden népnek joga van a forradalomhoz. (Az egyértelműsítésért azonban Erhard egy bizonyos fokú trivialisálódással fizet: Reinholdnál még a teljes filozófiai fogalmiság átalakulásáról volt szó.) Erhard igazi kérdése azonban az volt, hogy milyen államalakulat fér össze az emberi jogok alapvető tiszteletével? A tradicionális politikai gondolkodás az államalakulatok közül a monarchiát részesítette előnyben, és ennek legitimitációját számos érveléssel próbálta alátámasztani. Danténál például a következőket olvashatjuk: „Az első kérdés ez: vajon szükséges-e a világ jólétéhez a világi egyeduralom. Ezt, minthogy semmilyen tekintély vagy szokás nincs ellene, hatásos és szilárd érvekkel lehet bizonyítani. Az első érvelés Arisztotelész *Politikájából* vehetjük. Azt állítja, hogy amikor több dolog egy célra rendeltetett, akkor szükséges, hogy egy közülük

¹¹ Reinhold: Gedanken über Aufklärung, *Der Teutsche Merkur*, 1784. augusztus, 123. o.

¹² „Az új tudományos fogalmak sokkal jobban illettek a világ valóságos tárgyaira, a közönségesebb képességekhez közeledtek, minden rendhatókörét megvilágították, és létrehozták azt a forradalmat, amelyet később felvilágosodásnak neveztek el.” Reinhold: Gedanken über Aufklärung, *Der Teutsche Merkur*, 1784. július, 6. o.

¹³ Erhard levele Reinholdhoz, 1792. január 16. In: *Denkwürdigkeiten*, 339. o.

uralkodjék és irányítson, a többi dolgok pedig irányíttassanak.”¹⁴ Ez a felfogás azonban a francia felvilágosodásban megkérd jelez dik; példaként Diderot egyik megállapítását idézhetjük: „Zsarnok alatt manapság nemcsak a legf bb hatalom bitorlóját értjük, hanem még azt a törvényes uralkodót is, aki visszaél hatalmával, hogy megsértse a törvényeket, hogy elnyomja a népeket és hogy alattvalóit szenvedélyeinek [...] áldozatává tegye.”¹⁵ Vajon ez a zsarnokság két különböző értelme, vagy annak két szorosan összetartozó aspektusa? Sieyès egyértelm en állást foglal a kérdésben: „A törvény az egyetlen ésszer definíció szerint a kormányzottak akaratának kifejezése. A kormányzók nem ragadhatják magukhoz sem egy részét, sem az egészet anélkül, hogy ne közelednének a despotizmus felé. Nem szabad elfogadni egy hatásait tekintve ennyire veszedelmes elegyítést.”¹⁶ Erhard ezekkel az elképzelésekkel azzal a meggondolással száll szembe, hogy a politika tartalma nem köthet a törvényhozáshoz, hanem csakis az emberi jogok biztosításához; ez az utóbbi pedig (ennek megmutatásán fáradozott Erhard számos írásában) nemcsak összeegyeztethet az egyeduralommal, hanem éppen az egyeduralom biztosítja számára a legmegfelel bb kormányzati formát.

(2) Erhard 1795. május 13-án Schmid *Morálfilozófiájáról* közölt recenziót; ez egyértelm en mutatja, hogy érdeklése ebben az időben az etika és a moralitás kérdései felé fordult. A levelezés gondos áttanulmányozása azonban újabb dokumentumokra irányítja rá a figyelmünket: Erhard 1793 nyarán heves vitába keveredik Reinholddal a morálfilozófia kérdéseir l. (A vita rövid áttekintése el tt két megjegyzést kell el rebocsátanom. *Egyrészt* Erhard ugyanúgy menekül a teoretikus filozófia válsága el l, mint egy évvel korábban maga Reinhold. *Másrészt* Erhard ezen a téren szokatlanul kritikusan viszonyul Reinhold gondolataihoz. Reinhold szóvá is teszi, hogy csak felületesen tanulmányozta át a *Briefe über die Kantische Philosophie* második részét.) Erhard elégedetlen volt azzal, ahogy Reinhold a *Vorstellungsvermögen*

¹⁴ Alighieri Dante: *Az egyeduralom*, Kossuth Könyvkiadó, 1993, 11–12. o.

¹⁵ Denis Diderot: *Válogatott filozófiai művei*, Akadémiai Kiadó, 1983, 175. o.

¹⁶ Hahner Péter (szerk.): *A nagy francia forradalom dokumentumai*, Osiris Kiadó, 1999, 155. o.

könyvben és az elementár-filozófiai programban értelmezte a gyakorlati filozófiát (vagyis a moralitást). Az elbbiben a képzetalkotó képességtől átmenyünk a vágyódó képességhez, és ez az átmenet jelöli ki egyúttal az elméleti filozófiától a gyakorlati filozófiába való átmenet útját is. Az utóbbiban viszont az elementár-filozófia mind az elméleti, mind a gyakorlati filozófia közös forrása. Elször nézzük meg azt, hogy Reinhold hogyan vezeti be az akarat fogalmát. A képzetet alkotó szubjektumban azt, ami a valóságos képzet alapja, Reinhold *képzel-ernek* nevezi.¹⁷ A képzel-er viszonyát a képesség a priori módon meghatározott lehetőségéhez, nevezzük vágnak. Ha ez a vágy elvezet egy képzet létrejöttéhez, akkor vágyódásról beszélünk.¹⁸ „Az a képesség, amellyel az elképzel szubjektum a vágy öntevékenysége által meghatározza magát, vagy önmagát a vágy cselekedetévé határozza meg, *akaratnak* nevezzük; a vágy cselekedetére vonatkozó valóságos, tudatos elhatározást pedig *akarásnak* nevezzük.”¹⁹ Az akarat központi eleme pedig a szabadság; ebben az jut kifejezésre, hogy a cselekvő individuum viszonylagos függetlenséget élvez a körülmények kényszerítésével szemben.²⁰ Ehhez a fogalmi levezetéshez kapcsolódva Reinhold azt állítja, hogy az akaratot *nem lehet* azonosítani az ésszel. Az akarat ugyanis kétféle vágyban manifesztálódhat: az önz és az önzetlen vágyban.²¹ A pusztán vágyódó képesség most az önz vágygal azonosul. Az észnek az a követelése viszont, hogy a szabadság vesse alá magát a törvénynek, az önzetlen vágy kialakulásához vezet.²² A gyakorlati ész filozófiai koncepciója erről az önzetlen vágyról szól. Erhard válasza némileg tétován kezdődik: „Én azt javasolnám, hogy a gyakorlati ész alatt ne kizárólag az önzetlen vágyat értsük, hanem ezt a vágyat az

¹⁷ Carl Leonhard Reinhold: *Versuch einer neuen Theorie des menschlichen Vorstellungsvermögens*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1963, 560. o.

¹⁸ I. m. 561. o.

¹⁹ I. m. 567. o.

²⁰ Reinhold: *Briefe über die Kantische Philosophie*, Reclam, Leipzig 1923, 49. o.

²¹ Miután Kant a gyakorlati filozófiát a moralitással azonosította, Reinholdnak rá kellett döbennie, hogy ebben a filozófiában olyan értéktételezések m ködnek, amelyekkel korábban nem számolt.

²² Reinhold levele Erhardhoz, 1793. június 10.

akarattal való összefüggésében tekintsük, ahogy azt Kant is tette.”²³ A következőkben azonban az ellenvetések markánsabb kereteket kapnak. Minden vágy teljesülése élvezetet jelent, és ennyiben minden vágy önmagának nevezhető. Az élvezet és az önzés nem feltétlenül zárja ki egymást: a hasznosságot és az általános érvényességet nem lehet egymás negációjának tekinteni. „És a moralitást sem lehet az ész pusztán követeléseként elgondolni, mert az ész maga csak feltétlen egységet követel, ennek azonban még az a maxima is eleget tenné, hogy »cselekedj úgy, hogy minden a tiéd legyen.«”²⁴ Vagyis Erhard a gyakorlati filozófiából megpróbálja kiiktatni azt a normatív mozzanatot, amelyet Reinhold az észhez, és az önzetlen vágyhoz kötött. Erhard a kanti koncepcióból kiindulva az empirikus pszichológia irányába szeretne tovább menni, és a lelki képességek általános osztályozásával szeretne foglalkozni. Erhard függetlenedését ezen a téren Reinhold némi döbbenettel szemlélte: „Be kell vallanom, hogy minél többször elolvasom és átgondolom azt, amit írt, annál érthetlenebb számomra. Az a benyomásom, hogy az Ön kijelentései az én koncepcióm megdöntésére irányulnak, habár én úgy gondolom, hogy ez a koncepció még szilárdan áll a lábain.”²⁵

II.

Erhard legjelentősebb programja (mindenféle menekülés ellenére) mégis az elméleti filozófia területén bontakozott ki. Érdekes azonban, hogy ennek a programnak a recenziókban még nyoma sincs. Erhard elméleti filozófiai programjának rekonstruálásához tulajdonképpen két *alapvető* dokumentumunk van: az 1792. július 30-i levél (amely Reinhold válságlevelére írott válasz) és az 1794. május 19-én Niethammerhez írott levél

²³ Erhard levele Reinholdhoz, 1793. július 4. In: *Denkwürdigkeiten*, 364. o.

²⁴ I. m. 365. o.

²⁵ I. m. 363. o.

(amely a Fichtével való találkozás után született).²⁶ Ezt a korszakot zárja le, és ennek programját vonja vissza az Arkeszilaosz-tanulmány, amellyel most nem fogok részletesebben foglalkozni. Ha a források kijelölése nagyjából helytálló, akkor azt mondhatjuk, hogy 1792 és 1795 nyara között Erhard az elementár-filozófia lehet ségén töprengett. E töprengés nyitánya a Reinhold válság-levelére írott válasz: „arról, amit Ön a fundamentum-tanról mond, éppen most állok levelezésben Reimarusszal”.²⁷ Figyeljük meg, hogy a mondat mintegy mellékesen van odavetve: mintha Erhard azt sugallná, hogy a fundamentumról szóló tanítás problematikusságának maga is tudatában volt.²⁸ A fundamentumra vonatkozó tanítás átalakításával a következő koncepcionális alapvonalak látszanak kirajzolódni. — „[Reimarusnak] az utóbbi levelemben megmutattam, hogy a filozófiának a tiszta ész analízisével kellene kezdnie, és nem indulhat ki a princípiumokból.”²⁹ A Niethammernek írott levélben pedig erről a következőket olvashatjuk: „Nemrégiben [...] írtam erről Reinholdnak, és megpróbáltam neki bebizonyítani, hogy a képzetalkotó képességre nem lehetséges elmélet, ezt [mármint a képzetalkotó képességet] ugyanis csak analizálni tudjuk.”³⁰ Így nagyjából kezd kirajzolódni egy fogalmi konstelláció: az egyik oldalon áll az *elmélet*, amely princípiumokból (vagyis egy alaptételből) indul ki, és a másikon áll az *analízis*. Ez a konstelláció lényeges segítséget nyújt az analízis értelmezéséhez; ennek jelentése ugyanis egyfajta tagadáson keresztül megkonstruálható. A reinholdi koncepció státusát Kant következő megjegyzéséből kiindulva értelmezhetjük: „A tiszta ész *organonja* azon elvek összessége lenne, melyek

²⁶ Ennyiben teljesen igazat adok Manfred Franknak, aki egy nekem írott levélben azt állította, hogy Erhard életművének legfontosabb része a levelezés. Legalábbis a teoretikus filozófia tekintetében a levelekben olyan fontos programatikus gondolatok körvonalazódnak, amelyeket Erhard sohasem fejtett ki kompakt módon.

²⁷ *Denkwürdigkeiten*, 343. o.

²⁸ A Reimarusnak írott levél persze elveszett, későbbi Reimarustól származó levelek nem állnak rendelkezésünkre, a korábbiakban viszont egyetlen szó sincs a fundamentumról.

²⁹ *Denkwürdigkeiten*, 343. o.

³⁰ Erhard levele Niethammerhez, 1794. május 19.

alapján minden tiszta, *a priori* ismeret megszerezhető és valóban létrehozható. Az ilyen organon kimerítő alkalmazása teremtené meg a tiszta ész rendszerét. Mivel ez a rendszer felettébb kívánatos ugyan, de még nem dől el, hogy van-e egyáltalán mód tudásunk gyarapítására ezen a téren is, s ha igen, milyen esetekben, ezért a tiszta észnek, forrásainak és határainak pusztá megítélésével foglalatostudományt a tiszta ész rendszeréhez szolgáló *propedeutika* gyanánt foghatjuk föl.”³¹ A Kant utáni filozófia azonban mindenekelőtt a tiszta ész organonjának megalkotására irányult; ezt a programot ragadja meg Erhard az elmélet fogalmával. Kantnál nyitva maradt egy ilyen elmélet lehetősége; Reinhold ezt az elméletet az alaptételből kiindulva próbálta megkonstruálni. (Erhard finom érzékkel veszi észre, hogy a kanti filozófia szisztematikus újra-kifejtése így — Kant intencióival némileg szembeszegülve — egy másik koncepcionális síkra csúszott át.) Ebben az összefüggésben értelmezhető Erhard javaslata: vissza kellene térnünk egy propedeutika-típusú koncepcióhoz, amelyet *analízisnek* nevez.³² Most már csak az *analízis* szó konkrét jelentését kellene körvonaloznunk. A kifejezést Kant is viszonylag gyakran használta: „A tiszta ész kritikája ily módon mindazt magában foglalja, ami a transzcendentális filozófia sajátja, s e kritika azonos a transzcendentális filozófia tökéletes ideájával, de még nem maga a keresett tudomány, mert az *analízis* során csupán addig a pontig megy el, ameddig ez okvetlenül szükséges a szintetikus *a priori* ismeretek hiánytalan megítéléséhez.”³³ Ebből a megfogalmazásból meríthette Erhard az ötletet, hogy a propedeutika-jellegű koncepciót *analízisnek* nevezze. (A fogalom további Kantnál megtalálható jelentés-aspektusai helyett inkább kanyarodjunk vissza az erhardi

³¹ Kant: *A tiszta ész kritikája*, B 24–25.

³² A Niethammerhez írt levélből az is kiderül, hogy Erhard az *analízis*-fogalom középpontba állításával nem a tudomány lehetőséget akarta kétségbe vonni. „Kétségtelenül meg lehet alkotni az emberi szellem egész rendszerét, de ha valaki azt hiszi, hogy ez csak egy princípium felállításán keresztül válik lehetővé, akkor ez számomra [tévesnek tartom].” Erhard levele Niethammerhez, 1794. május 19.

³³ Kant: *A tiszta ész kritikája*, B 28.

fogalmi konstellációhoz.³⁴) Erhard egyértelműen hangsúlyozza, hogy az elmélet terminusának és programjának térhódítását nemcsak a reinholdi filozófiához, hanem általában a Kant utáni korszakhoz, vagyis egy sajátos Kant-recepcióhoz köti. „Kant filozófiája még egyáltalán nem vált uralkodóvá a tanítványai körében; k ugyanis azt szeretnék, ha az ész konstitutív lenne.”³⁵ Némileg pontosítva a megfogalmazást, azt mondhatnánk, hogy Kant követői még nem tették teljesen magukévá a mester filozófiáját, mert még nem sikerült keresztülvinni az ész konstitutív szerepét. Ez lenne a Kant utáni elméletalkotás programja, és Erhard éppen ezzel próbál szembeszegülni. Az analízis fogalma így az ész konstitutivitásával áll szemben; és végső soron egy olyan metodológiaként jellemezhető, amelynek középpontjában a valóság megmentése áll. Az analízis feladata — mondta már Kant is — a szintetikus *a priori* ismeretek feltárása. A Kant utáni fejlemények fényében (az ész konstitutivitásának elutasítása érdekében) Erhard most ezt a gondolatot próbálja pontosítani: az eszmék, amelyeket magunkban felismerünk ugyan *a priori*ak, de *maga* a felismerés sohasem lehet *a priori*, hanem szükségképpen analitikus.³⁶ Ezt úgyis megfogalmazhatjuk, hogy szigorúan el kell választanunk egymástól a megismerést és a dolgok (illetve a világ) létezését. Vagyis óvakodnunk kell attól, hogy a dolgok létezését feloldjuk a megismerésben.³⁷ Ezt tennénk akkor, ha nemcsak az

³⁴ Schmid híres Kant-szótárában a következő átfogó meghatározást találjuk: „Egy fogalom analízise ennek az ismertet jegyekben (amelyekből áll) való feloldását jelenti, hogy ezáltal az ismeretet világosabbá, ha nem is tökéletesebbé tegye.” Carl Christian Erhard Schmid: *Wörterbuch zum leichtern Gebrauch der Kantischen Philosophie*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1980 44. o.

³⁵ Erhard levele Niethammerhez, 1794. május 19.

³⁶ I. m. Az analitikus most az analízis mint tevékenység karakterét fejezi ki.

³⁷ Nem tudjuk, hogy Erhard ismerte-e Salomon Maimon 1789 és 1791 között megjelent különböző folyóiratcikkeit. Mindenesetre Erhardot megelőzően valószínűleg Maimon volt az, aki az igazságról szóló fejtegetéseiben a leghatározottabban szembeszegült az ész konstitutivitásának tételével. Maimon szívesen hasonlítja az igazságot egy pénzerméhez. (Marx fogja később mondani: „A logika — a szellem pénze.” *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-b I*, Kossuth Könyvkiadó, 1970 102. o.) A pénz ugyanúgy, mint minden áru kétféle értékkel rendelkezik: egy önmagában vett értékkel és egy más árukra vonatkozó értékkel. Az igazság ezt a két szempontot egyesíti, miközben az első szempontnak a

eszméinket, de magát a megismeri tevékenységet is a *priorinak* tekintenénk. A megismeri tevékenység azonban hangsúlyozottan nem a *priori*, hanem analitikus. A szintetikus ismeretek (így az a *priori* szintetikus ismeretek is) mindig az analízis eredményei. „Minden szintetikus ítélet az analízisen keresztül jön létre. A tapasztalati tudományokban ez magától értetődik, mert ezekben a szintetikus ítéletek [...] nyilvánvalóan azoknak a tulajdonságoknak a különös szemléletéből adódnak, amelyekből a tárgy [...] mint totális benyomás [...] áll. De ugyanez érvényes a metafizikára is, mert ebben is az ismereteket a mindenféle reflexiót nélkülöző fogalmak szétdarabolásán keresztül nyerjük.”³⁸ Erhard annak érdekében, hogy a megismeréshez köthető konstitutív felhangokat elkerülje, inkább az *ábrázolás* (*Darstellen*) kifejezését³⁹ javasolja, ebben ugyanis egyértelmű lesz, hogy az elzetesen adott valóság megjelenítésére van szó.⁴⁰ — De vajon ez azt jelentené, hogy Erhard lemondana a princípiumokról? Vagy úgy is kérdezhetnénk, hogy lehetetlenségnek tartja azt, amit Kant a tiszta ész *organonjának* nevezett? A kérdésre nehéz egyértelműen válaszolni. Van amikor Erhard azt állítja, hogy ez az *organon* lehetséges, de ehhez nem kell feltétlenül a princípiumokból kiindulnunk. Máskor azt mondja, hogy egyértelművé kell tenni, hogy ezek a princípiumok nem a valóságra vonatkoznak, hanem csak a valóság ábrázolására. És megint

valóság megismerése, a másodikkal pedig a kijelentés elemeinek formális struktúrája felel meg. Ebből a kiindulópontból jut el Maimon a következő általános megállapításhoz: „A dolog princípiumait [sohasem] szabad összecserélni magukkal a dolgokkal, egyébként ugyanis a dologt magát már a keletkezése előtt is fel kellene tételeznünk. [...] Az igazság princípiumait sem szabad összecserélni az igazsággal.” Salomon Maimon: *Über Wahrheit, Berlinisches Journal für Aufklärung* 1789, Bd. 5. 71. o.

³⁸ Erhard levele Niethammerhez, 1794. május 19.

³⁹ I. m. Ezt a kifejezést Fichte a *Zürichi előadásokban* még a reflexió középponti fogalmaként használta, a későbbiekben azonban (egyre egyértelműbben) a *tételezéssel* helyettesítette. Természetesen nem tudhatjuk biztosan, hogy Erhard zürichi látogatásakor ez a fogalom szóba került-e. Az igenlő válasz mégis erősen valószínűsíthető. Lásd *Magyar Filozófiai Szemle* 2004/1–2.

⁴⁰ „Ha ezt figyelmen kívül hagyjuk, akkor megkonstruáljuk magunknak az eredeti fogalmak egy rendszerét, ahelyett hogy a valóság megismerésével foglalkoznánk.” Erhard levele Niethammerhez, 1794. május 19.

máskor azt sugallja, hogy a princípiumokból való kiindulás mindig is problematikus marad.⁴¹ Egyértelműen megállapítható, hogy ezek a különböző irányokba mutató megjegyzések nem egységesíthetők. Erhardnak azonban van egy javaslata, amely kiútként is értelmezhető: „Az igazi filozófia feladata [...] az, hogy *felemelkedjék* a legfelső alaptételhez, és mindent úgy mutasson be, mint ami összhangban áll ezzel az alaptétellel.”⁴² A megoldás tehát az, hogy próbálkozzunk meg azzal, hogy az alaptételt (vagy a princípiumokat) ne a kezdőpontra, hanem a végpontra állítsuk. Az analízis ebben az esetben (az elmélettel szemben) a princípiumok *keresésének* tudományává válna. Ez volt Erhard igazi válasza a reinholdi elementár-filozófia megrendülésére. Meg kell nyitnunk a filozófia egy olyan szféráját, amely az igazi filozófia előkészítése. Ebben a javaslatban természetesen van egy bizonyos óvatosság: nem szabad megelégednünk a gyors válaszokkal és a korrekciós javaslatokkal, hanem az előkészítő vizsgálatok számára meg kell nyitnunk egy külön terepet. Erhard már akkor megfogalmazta ezt a javaslatot, amikor Reinhold beszámolt neki a maga gondolati válságáról. Abból kell kiindulnunk — mondja Erhard —, hogy a princípiumok filozófiájáról való gondolkodás is magába a filozófiába tartozik. A filozófia filozófiája maga is mindig filozófia. De ugyanakkor Erhard szerint ez az út nem végtelen: ennél tovább nem lehet visszafelé menni. Erhard túllép a kanti *propedeutika* és *organon* szigorú elválasztásán is; a kapcsolatukat most inkább egyfajta folytonosság jellemzi. Így azonban sokkal inkább a hegeli gondolat közelébe sodródunk: „a tudományhoz vezető út már maga is *tudomány*”.⁴³ És mintha Hegel filozófiáját vetítené előre az a megállapítás is, hogy „aki azt hiszi, hogy [...] be tudta bizonyítani [a legfelső princípiumot], annak számára nem létezik többé a filozófia”.⁴⁴ Vagyis a filozófia *igazából* csak ebben az előkészítő fázisban létezhet, mielőtt azt hisszük, hogy bebizonyítottuk

⁴¹ „Az a filozófia, amely egyetlen alaptételből indul ki, és azzal hitegeti magát, hogy ebben mindent le tud vezetni, örökké szofisztikus képződmény marad.” I. m.

⁴² I. m. (Kiemelés t. l.)

⁴³ Hegel: *A szellem fenomenológiája*, Akadémiai Kiadó, 1979, 55. o.

⁴⁴ Erhard levele Niethammerhez, 1794. május 19.

a princípiumokat, vagy rendelkezünk biztos princípiumokkal, a filozófia véget ért. Erhard így újra bizonyos nehézségekbe bonyolódik: nem szeretné elvállalni a filozófia végének és betétesének programját, Hegel azonban ezt készséggel megtette. (Erhard — már a különböző programok pluralitása miatt is — tudatosan kísérletez gondolkodó volt.) Erhard elméleti filozófiai programja így egy sajátos paradoxonba torkollik, amelyet előbb a szkepticizmussal (az Arkeszilaosz-tanulmányban), majd a teljes elnémulással próbál feloldani: 1796. január 3-án már csak ennyit ír Reinholdnak: „Az általános érvény princípiumról szóló vitában már nem veszek részt.”⁴⁵

⁴⁵ *Denkwürdigkeiten*, 413. o. — Erhard hagyatékának kiadója (Varnhagen von Ense) 1829-ben Hegelnek ajánlotta a könyvet, nyilván arra utalva, hogy Hegel és Erhard koncepciója között vannak bizonyos érintkezési pontok. (Igaz, hogy magában az ajánlásban semmilyen érintkezési pontot sem említ.) A fentiekben megpróbáltam kidolgozni az *alapvető* érintkezési pontot, ugyanakkor persze rámutatva a két koncepció alapvető különbségeire is.